

СИТУАТИВНА ТА ПЛИННА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПОСТМОДЕРНУ¹

SITUATIVE AND LIQUID TOLERANCE IN POSTMODERN

У статті йдеться про феномен плинної толерантності. Толерантність розглядається як соціальне явище та спосіб поведінки в контексті соціальних змін, які визначаються через період постмодерну. Толерантність постмодерну – ситуативна та плинна. Така її характеристика обумовлена зломом соціальних інститутів, які її закріплювали, естановленням і зміцненням мережі новітніх інститутів громадянського суспільства з посиленням мінливих функцій динаміки соціальних структур. Нестабільними умовами сучасної толерантності визначається плаский плинний соціальний часопростір її існування. Топологія соціального простору теперішньої толерантності – транзитивна, перехідна. Ситуативна толерантність – це узручена форма демонстративної терпимості, яке більше є показовою, ніж ціннісною поведінкою. Сучасні практики толерування крізь призму ситуаціонізму полягають у тому, що толерантність приймає рамки ситуації і стає формою варіативної (гнучкої) поведінки. Зокрема, толерантність характеризується в її відтворенні як спектаклю – сценічного узгодженого ситуативного демонстративного сюжетного формату в публічному ігровому полі соціальної історії. Спектаклевість сучасної плинної толерантності описується як ситуативна гра в умовах визначених домовленостей, але не усталених патернів моралі й етики.

Зазначається потреба як у теоретичному, так і в емпіричному оновленому знанні про толерантність.

Зуважується, що викликом у дослідженні толерантності є потреба в розробці інструментарію, здатного фіксувати динамічний стан раніше усталених конструкцій. Пропонується дві технології роботи з плинністю: ущільнення й розрідження. Означено два підходи до керованих змін: швидкий – реорганізація всієї суспільної системи якісними перетвореннями, і повільний – стратегія покладатися на ідеологію усвідомленого гальмування в загальному пришвидшеному глобальному русі.

Ключові слова: толерантність, плинність, постмодерн, гіпермодерн, суспільство спектаклю, ситуаціонізм.

The article is about the phenomenon of liquid tolerance. Tolerance is seen as a social phenomenon and a way of behaving in the context of social change, which is determined by postmodern period. Postmodern tolerance is situational and liquid. This characteristic of tolerance is due to the breakdown of social institutions that consolidated it, the establishment and strengthening of a network of new institutions of civil society with the strengthening of the changing functions of the dynamics of social structures. Unstable condition of modern tolerance is the flat liquid social time-space. The topology of the social space of the modern tolerance is transitive and transitional. Situational tolerance is a demonstrative form of tolerance that is more demonstrative than value-based behavior. Modern practices of tolerance through the prism of situationism are that tolerance takes the framework of the situation and becomes a form of variable (flexible) behavior. Tolerance is reproduced as a spectacle. This social performance is a stage agreement of certain situations. The plot of the play Tolerance is demonstrative and playing out in the public space of social history. The spectacularity of modern liquid tolerance is described as a situational play in terms of certain agreements, but not established patterns of morality and ethics.

There is a need for both theoretical and empirical updated knowledge about tolerance.

It is noted that the challenge in the study of tolerance is the need to develop tools that can capture the dynamic state of previously established structures. Two technologies of work with liquidity are offered: consolidation and rarefaction. Two approaches to managed change are identified: fast – reorganization of the entire social system by qualitative transformations, and slow – the strategy relies on the ideology of conscious inhibition in the general accelerated global movement.

Key words: tolerance, liquid, postmodern, hypermodern, performance society, situationism.

УДК 316. 454.4+177.7
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.13>

Петренко-Лисак А.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри галузевої соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Плинний світ – світ постмодерну або гіпермодерну, вогкий і плаский, флексибельний і мінливий... Метафоризація спрощує розуміння, вона є тим інструментарієм, яким послуговуються теоретики метамодерну, гіпермодерну, постмодерну та постструктуралізму, щоправда, будучи критикованими своїми колегами-традиціоналістами. Але метафоризація не спрощує пояснення, вона потребує не менш потужної інтелектуальної сили й навичок усвідомлення та осмислення того, що відбувається в соціумі.

Та нічого ж принципово нового в моральному плані людство не вигадало останнім часом, хіба яскраво вдосконалило наявні досягнення попередніх поколінь. Серед одвічних компонентів соціальних цінностей, які є складником переліку універсальних, продовжує мати місце толерантність. Завжди вона осмислювалася та переосмислювалася в пошуку не просто теоретичної відповіді на свою сутність, а й у намаганні віднайти важелі трансформації зміни ставлення до неї самої і до її місця в загальному переліку цінностей особистості.

¹ Стаття є розширеною версією тез виступу на Міжнародній науково-практичній конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», що опубліковані в збірці матеріалів: Петренко-Лисак А.О. Простір транзитивної толерантності. Толерантність на кордонах Європи: вимір для України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. : І. Вегеш, М. Колодій ; відпов. за вип. М. Вегеш. Ужгород : ФОП Науменко Н.В., 2019. С. 27–30.

Що ж таке сучасна толерантність? Чому досі стоїть питання знайти відповідь на її суть? Мабуть, тому, що вона стала дещо інакшою. Ми вважаємо, що вона набула плинної, мінливої, нестабільної форми, лиш загальний зміст компонентів якої лишився незмінним. Не змінний у загальних визначеннях, проте досить ситуативний у локальних.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити феномен плинної толерантності, розглянути толерантність як соціальне явище та спосіб поведінки в контексті соціальних змін, які визначаються через період постмодерну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Толерантність як соціальне явище та спосіб поведінки соціальних суб'єктів не є й навряд були усталеними, попри досить чітке етимологічне та епістемологічне становище. Окремі суперечки щодо термінологічної точності дещо живлять евристику, тоді як реальні соціальні процеси і зміни вимагають порозумітися з трансформаціями не стільки в соціальних відносинах, скільки в їх феноменах, до яких можна віднести й толерантність. Чому феномен? Тому що, попри узагальнене наукове оформлення поняття, саме явище толерантності існує в соціальному полі буденних практик незалежно від науково-теоретичної описової моделі, яка повсякчас наздоганяє соціальну реальність. Проте цінність моделі якраз у тому, що вона виконує роль мірила (ідеального типу), який застосовується у вимірювальних практиках емпіричних розвідок. Зокрема, у черговий раз дослідницька й аналітична спільнота постають перед необхідністю визначитися в координатах. Причиною тому стала пришвидшена динаміка змін. Плинна модерність диктує не тільки потребу в оновленому сприйнятті соціальної реальності, а і її оцінку, що відіграватиме роль діагностичної функції, завдання якої – порозумітися з умовами і швидко визначитися з подальшими перспективами. Толерантність плинних часів – це явище транзитивного характеру. Транзитивність толерантності проявляє себе в її змінюваних несталих поточних координатах. Особливої складності визначення набуває через чітке означення вихідної точки, проте розмите розуміння точки спрямованого руху. Рух і зміни стають нестійкими, дискретними, беззпечними, непевними.

Транзитивна толерантність – це соціальний процес, що відбувається в наявному соціокультурному полі та супроводжується зламом інститутів, які її закріплювали, установленням і зміцненням мережі новітніх інститутів громадянського суспільства з посиленням мінливих функцій динаміки структур.

У рамках екзистенційно-гуманістичного підходу толерантність вважається цінністю в рамках життєвої позиції індивіда, яка важлива як

вільний і відповідальний вибір. Диверсифікаційний підхід керується тезою складності й багатомірності феномена толерантності через її розмаїття форм і проявів. Психологічний підхід, зосереджений на індивідуальних проявах толерантності, акцентований на психічних основах поведінкових моделей. Діалогічний підхід вимагає шукати толерантність у практиках домовленостей, взаємних згод і готовності приймати сторонні позиції. Зрештою, фасилітативний підхід визначає шляхом до толерантності просвіту, свідоме формування та впровадження її засад. Кожен підхід окремо цікавий і дієвий у ролі теоретичної обгортки, тоді як у системній єдності всі підходи здатні постати соціально-технологічним інструментом формування й контролю явища з боку соціальних інститутів, які дотримуються ідеології значимості толерантності в системі соціальних відносин особливо в умовах нестабільності.

Нестабільні умови толерантності – це плинний соціальний часопростір її існування. Толерантність у медіаполі здобула статус «номінальної краси» чи «рейтингового гачка», що декларується нормативними документами й наказами. Проста у визначенні, але досить складна у функціонуванні, толерантність мінлива в обох формах. Здавалося б, що може змінюватися в таких зрозумілих ознаках, як терпимість, взаємоповага, усвідомлення різноманіття. За «твердих» часів дійсно не тільки поняття, а й нормативні вимоги до поведінки були досить сталими та незмінними. Але час «поплив»... Соціальні форми стали «плинними», і толерантність теж набула все більше поширюваних перехідних форм, про що досить ґрунтовно та аргументовано писав у низці праць З. Бауман.

У полі права толерантність уміло конфігурується адвокатськими практиками на користь вигідної для клієнта позиції. У полі медіа толерантність репрезентується оціночними текстами, що відображають позицію власника медіаресурсу (від держави до приватної особи). У полі науки толерантність функціонує як ідеальний конструкт в аспектному баченні; вона дискурсивна та поліваріантна. У полі освіти й виховання толерантність виконує роль домінуючих у соціумі інституцій: держави, релігії чи сім'ї. У точках перетину полів утворюються зони зіткнень або утворюється густе нашарування сенсів. У першому випадку – конфлікт, у другому – ущільнення. Але й конфлікт, й ущільнення за умов плаского світу (про який можна прочитати в роботах Т. Фрідмана та П. Гілена, і характеристиками якого є плинність, нестабільність, відкритість, мобільність) постають у форматі топологічної логіки і кривизни простору. Толерантність за таких умов теж стає нестабільною, плинною і мобільною, при-

стосовуючись до мінливого оточення. Топологія соціального простору толерантності – транзитивна, а саме перехідна в неозначеному фіналом стані переходу. Постійні викривлення соціального простору (через пришвидшення процесів нерівномірного розподілу й поширення благ, соціальних груп і процесів, міграції людей, речей та ідей) посилюють ускладнення в спробах зафіксувати прояви толерантності в тих чи інших точках соціального простору і часу. Зокрема, процеси мобільності – переміщення не тільки в форматі міграцій людей, а й ідей і речей. Толерантність як настановна регулятивна основа соціальної поведінки перманентно трансформується, конфігурується й утілюється у форми соціальних дій, не означених сталістю й переконаністю діючого суб'єкта. Толерантність постає ситуативною.

Надто явно сучасний світ (ре)презентує спектаклеві форми свого існування чи то пак функціонування... Будучи йменованим посмодерновим у 60-х роках ХХ століття, або ж суспільством спектаклю, проголошеним Г. Дебором, яке зручно розташувалося в атмосфері симулякрів, філігранно виписаних Ж. Бодріаром, у загальному світі гіпермодерну, поміченому М. Оже, і в просторовій мінливості плинної модерності, стверджуваної З. Бауманом. Світ перетнув межу реальності, почавши глибоке занурення у віртуальність і кібервіртуальність. Одних інтелектуалів це злякало, і породився цілий пласт скептиків і прихильників краху людства, але якому постали оптимісти, яких зміни скоріше надихали, тож вони просили зберігати спокій і рівновагу, адже новітні зміни просто є настільки швидкими, що людська свідомість не здатна наздогнати їх критичним осмисленням, тому потрапила в міфічний кокон і лякливо споглядає зміни, нотуючи трансформації та поступово генеруючи адаптивні механізми.

Ситуаціонізм більш відомий як ліворадикальна бунтівна течія, в основі якої полягала ідея протесту капіталістичним змінам у суспільних відносинах. Наша увага до нього в контексті теми толерантності виникла у зв'язку із запитанням: якою ж є сучасна толерантність, якщо вона мінлива, плинна, а почасти ситуативна? Ситуаціоністи проголосили суспільство спектаклем, у якому постійно програвються сцени. «Спектакль водночас являє собою й власне суспільство, і частину суспільства, й інструмент уніфікації»; «Спектакль – це не сукупність образів, а суспільні відносини між людьми, опосередковані образами» [1, с. 8]. І саме образи конструюють реальність, по суті, вони її собою замінюють. Немає ніякого викривлення соціальної реальності, а є світогляд і його носії, який забезпечує тим об'єктивність сприйняття буття. Образом стала й толерантність.

Розгортаючи думку Дебора (одного з авторитетів методологічного обґрунтування ситуаціонізму) поза межі критики тогочасного капіталізму, ми аналізуємо сучасне так зване посткапіталістичне суспільство – інформаційне, де вироблення інформації, її споживання, переробка й відходи, її свіжість і цінність, шкідливість і всеїдність, великі й маленькі порції, доступність і закритість продовжують творити суспільство спектаклю, хіба що з оновленими засобами декорацій, репертуару та сценічного реквізиту.

Викликом у дослідженні толерантності є потреба в розробці інструментарію, здатного фіксувати динамічний стан, здавалося б, ustalених конструкцій з метою не стільки констатації і діагностики (що безсумнівно необхідне), скільки для визначення вихідної умовної точки соціальних змін з метою їх передбачення (і посилення їх дії через ущільнення) або конструювання (як упередження небажаних наслідків). Дві технології роботи з плинністю: ущільнення та розрідження – можуть бути як дослідницькою стратегією, так і конструктивною.

Ущільнення потоку – це створення гальмівних умов, плинність уповільнюється, система контактів переходить у домінанту сильних зв'язків. Розрідження потоку, навпаки, є створенням прискорювальних стимулів, плинність стає миттєвою, система контактів переходить у слабкі зв'язки. Толерантність як характеристика поведінки соціальних суб'єктів у потоках транзитів – технологічних переходів від повільності до пришвидшення набуває транзитивних рис, а саме динамічних ознак як локальних вигод. Спроби вибудувати модель толерантності стають успішними тоді, якщо пристосовуються до тимчасових формацій (плинних конструкцій соціальної реальності) при незмінному залученні інституцій, здатних впливати на конфігурації простору (від фізичного до ментального) та сприйняття часу (профанного й сакрального). Вагома роль тут у суб'єктів модерації поля толерантності – жорстких інституцій: сім'ї, церкви, політики, і «рідких»: соціальних медіа, де суб'єктами стають окремі індивіди. Толерантність вислизає з-під контролю жорстких інституцій і, замість кристалізації, розпоршується множинністю публічних сценаріїв презентації, наприклад, кібервіртуальної поведінки. Толерантність, медійована кібервіртуальними соціальними мережами, почасти стає біфуркаційною точкою соціальних змін, передбачити які можна, якщо сформувати якісний діагностичний інструментарій з убудованими елементами упередження небезпечних трансформацій.

Можна означити два підходи до керованих змін. Перший: у результаті транзитивних процесів відбувається реорганізація всієї суспільної системи, постає її якісна зміна через

набуття нею нових властивостей. Цей процес, будучи швидким, призводить до того, що нова суспільна форма набуває значних переваг перед попередньою. Такий варіант апелює до необхідності швидких змін, які визначаються гарантією успіху. І другий, навпаки, якщо процес змін повільний, то нова форма не встигає стати ефективною, руйнуючись чи трансформуючись у процесі слабкого руху. Тож існує інший підхід – у свідомій повільності. У цьому випадку стратегія покладається на ідеологію усвідомленого гальмування в загальному пришвидшеному глобальному русі. Виграшем постає ґрунтовна міцна логіка, якість результату чи продукту, створеного тривалим вивіреном процесом.

Спостерігаючи за ситуаціями, які виникають у сучасних відносинах на різних рівнях (від особистісних до глобальних міжнародних чи міждержавних), ми засумнівалися в сталості толерантності як цінності передусім у її проявах. А власне: знецінення. Попри проголошення її важливості, наголошенні на важливості її присутності чи затребуваності у відносинах, почасти ситуація, яка її вимагає, демонструє не стільки прояви толерантності, скільки байдужості чи під її прикриттям ховаються раціональний прагматизм, прагнення до збільшення чи збереження власних соціальних активів і капіталів.

Сучасні практики толерування кризь призму ситуаціонізму полягають у тому, що толерантність приймає рамки ситуації і стає формою варіативної поведінки. Тактики персоналізму в поведінці вимагають від людини чітко визначеної диспозиції в конкретних ситуаціях, тоді як ситуаціонізм пріоритетизує ситуації, котрі завжди унікальні та потребують різноманітних реакцій. Як кажуть: «Нічого особистого, просто так складаються обставини чи такими є правові норми». Міжнародна дипломатія, прикриваючись гаслами толерантності, вирішує питання економічно чи політично вигідні й далекі від справжньої терпимості. Під образом терпимості ховаються зневага або зверхність. Не менш проблемним є спектакль медіа: під свободою слова допускаються радикальні й образливі меседжі, припудрені гаслами вільної думки та права й самовираження. Проте не всім сценарії однакові. І ось тут він – ситуаціонізм. Одні прояви самозахисту честі та гідності, навіть попри різкий і радикальний вислів, толеруються зацікавленими суб'єктами, але інші заперечуються, критикуються й вимагають пояснень чи виправдань. Толерантність стає досить ситуативною, користується скоріше вигодами від спектаклю, ніж моральним задоволенням.

Плинний модерн потребує від людини гнучкості, від суспільств стійкості процесів, і сталості поступу, і ніякої стабільності. Уміння

й навички адаптації до постійно змінюваних умов є чи не найзатребуванішими в сучасному світі. Тож чи може толерантність залишатися стабільною в мінливому світі? Виявляється, ні. Попри словникову й академічну стабільність, спостережуване соціальне життя демонструє її невизначеність. Невизначеність – нормальна характеристика світу гіпермодерну. Вона не є негативною чи позитивною. Вона лишень натякає на швидкоплинність змін, на необхідність стрімко реагувати на виклики. Викликом сучасності, зокрема, є питання того, наскільки швидко й вигідно встигне адаптуватися до оновленого середовища елемент системи.

Ще одним пояснювальним «озброєнням» до поведінкового аспекту аналізу толерантності в ситуативному контексті нам видаються результати досліджень ситуативної поведінки соціальним психологом К. Левіним, який з'ясував, що поведінка людини є функціональним комплексом особистості й ситуації (власне індивіда як такого та наявних у його психіці уявлень про навколишнє середовище) [2]. Зокрема, він зазначив вплив ситуаційних і диспозиційних детермінант поведінки, зафіксувавши експериментально здатність ситуаційних чинників і соціальних маніпуляцій впливати на поведінку індивіда, яку традиційно прийнято вважати відображенням його особистісних диспозицій і пріоритетів. Основною тезою ситуаціонізму К. Левіна є те, що соціальний контекст пробуджує потужні сили, які стимулюють або обмежують поведінку людини. Попри низку критичних зауважень до підходу К. Левіна, ми звернулися до нього не як за доказовою базою, радше як до спроби знайти пояснення соціальним вчинкам людей, які мають суперечливий чи мінливий характер.

Відчутна мінливість соціального світу накладає на публічну поведінку окремих індивідів і соціальних груп своєрідний стимулюючий «відбиток», що виражається в спектаклетворенні (як активному, так і пасивному), з програванням тематичних ролей згідно зі сценарієм і, власне, виправданням своєї поведінки аргументом того, що таким уже є написаний текст (законів, договорів, нормативних актів, конвенцій тощо). Прагматична раціональність звернення до загальних засад рівності знецінює прояви унікальності, право на власну ідентичність, думку. Це потребує оновлених навичок перебування в мінливому (читай, ситуативному) середовищі, де домінують не усталені форми, а формати «домовленостей», коли під політикою прощення й умиротворення приховується прагматизм співпраці з агресорами або під прикриттям боротьби за право рівності знищуються різноманіття й прояви унікальності.

Ситуативна толерантність – це узручнена форма демонстративної терпимості, що

межує з презирством, зверхністю, мовчазною зневагою, але публічним парасприйняттям, демонстративним захистом слабких, яке більше є грою на сцені, ніж поведінкою за лаштунками, де кожен, зрештою, стає тим, ким є насправді. Залаштункової толерантності не існує, вона сценічна, спектаклева. Досить складно відрізнити награну толерантність від іманентної. За лаштунками спектаклю існують мораль і цінності, які вкрай нечасто проявляють себе публічно, адже сценічного соціального простору набагато більше, ніж особистого, приватного. І перший завжди ситуативний, де виграшні образи домінують над реальністю. Дозволити собі справжню публічну толерантність мають змогу «сміливіці»-нонконформісти, адже ситуації вимагають від індивідів і груп проявів схвалюваної поведінки, толерантність досі продовжує бути фронтірним «агентом», то наближаючись, то віддаляючись від зовнішнього світу соціального до внутрішнього індивідуального.

Толерантність, на нашу думку, передусім є моральною чеснотою, глибоко вкоріненою в конструкт особистих цінностей (габітусів і фреймів), вона почасти більшою мірою ірраціональна, емоційна, ніж раціональна. Якщо особисті цінності суперечать зовнішнім медійно публічно-артикульованим догмам у формі нормативних декларацій, то це стає поживним середовищем для існування саме ситуативної толерантності. Тож Марксова теза, що немає нічого більш нерівного, ніж рівне ставлення до нерівних людей, коли застосування рівних умов, рівного підходу до людей, у яких різні здатності й можливості, призводить до виникнення суцільно відмінних, різних результатів, є не менш підходящою й до критики толерантності як складника неоліберальної ідеології. Прописна публічна толерантність – власне «демонстративна толерантність», яка міститься в універсалиях декларацій рівності, не робить рівними людей. Вона скоріше сприяє породженню чергових фантомів чи симулякрів «рівності», ігноруючи реальність, де існує не тільки нерівність, несправедливість, упередженість, а й різноманіття, право на свободу, на індивідуальність, на власну позицію, цін-

ності, відчуття й почуття. Тому, допоки толерантність підтримуватиметься конформністю, а не глибокими іманентними переконаннями та «правом на нерівність» і свободу «на біле говорити біле», вона й надалі гратиме на сцені саме ситуативний сценарій. І головним аспектом тут є цінності, що є активними спонукально-мотиваційними важелями та критеріями суджень. Парадокс – метод формування проактивної толерантності – це публічність, діалог у боротьбі з демонстративною, публічною толерантністю – власне ситуативною, вигідною та прагматичною.

Висновки з проведеного дослідження.

Сучасний науковий дискурс, з одного боку, має досить широкий спектр вивчення й досліджень феномена толерантності, який можна використовувати в подальших розвідках. З іншого боку, сама толерантність, будучи змінним, нестабільним утворенням соціального світу в його цінностях, відносинах, практиках, викликає потребу постійного оновлення тлумачення поняттєвого апарату. За умов мінливої реальності, плінних часів модерну та нестабільності інституцій толерантність трансформується в її вираженні та сприйнятті, оцінці подій і ситуацій, що містять її елементи. З одного боку, вона здатна бути фоном суспільного життя, конфігуруючи соціальні події; з іншого боку, вона є наслідком соціальних відносин, що вибудовують формат умов, за яких і визначаються координати толерантності. Потреба в оновленому інструментарії її дослідження знову постає перед науково-дослідницькою спільнотою. І перед потужним емпіричним кроком варто визначитися в оновлених рисах ключового поняття, що постануть основою гіпотез, не забуваючи, що поки триватиме процес вивчення, швидкоплинна реальність вже знову натякатиме на нові виклики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дебор Г. Общество спектакля. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/gi-debor-obschestvo-spektaklya.pdf>.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / пер. Е. Сурпина. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 368 с.